

Szentábrahámi theológiája.

I.

Azok a különböző vallási alakok, melyeket az emberiség vallásos szelleme a fétisizmustól fel a tiszta kereszténységig az idők folytán létrehozott, azt mutatják, hogy ez a szellem a föld kerék-ségén sehol egy pillanatig sem szünetelt; hanem a fejlődés örök törvényének megfelelően újabb meg újabb formákat teremtett, melyek a folyton tökéletesedő lélek vallásos szükségleteit kielégítsék. Magában a kereszténységben keletkezett kisebb vallási alakzatok (hitfelekezettek) szintén azt tanusítják, hogy a vallásnak valamely korban meg-megállapított formája nem tarthatja örökre fogva az emberi lelket, a mely szabadságra van teremtve s a mely a vallás külsejét önmagához idomítja. A nélkül tehát, hogy a vallás igazi lényegében — mely a különböző formákban is mindig ugyanaz marad — valamit változnék, külső nyilatkozataiban az idő és a hely körülményei szerint folyton módosul; mert a külső alakok sok tekintetben, ha befolyásolják is a lelket, de hivatásától örökre el nem téríthetik. A kereszténység történelmének mindig azok lesznek a legsötétebb lapjai, a melyeken a formáknak a lélekre való nehezülése van írva s mindenütt azok jelzik a haladás irányát, a melyeken a lélek szabaddulási törekvései láthatók. Az orthodoxia és a szabad irányu kereszténység között pedig éppen az a legfőbb különbség, hogy míg amaz, a történelem világos bizonyysága ellenére magának esalhatatlanságot tulajdonít s így magával szemben meg akarja fosztani az embert a gondolkozás természetes jogaitól, addig ez visszahelyezi az embert a maga jogaiba s vallási tekintetben is szabad teret enged egyéni függetlenségének. Hogy aztán a kettő közül melyikben van több erő s melyik számíthat a végső nagy győzelemre?! A történelem sok esetet mutat fel arra nézve, hogy maga az orthodoxia esalhatatlanul bevehetetlennek hitt és hirdetett váraiból kénytelen volt menekülni, míg a szabad irányú kereszténység a

legveszedelmesebbnek látszó ellenséggel is meg tudott békülni, a nélkül, hogy az igazságból valamit feladott s jogaiból feláldozott volna.

Az unitarismus mindig a szabad irányu kereszténység zászlóvivője volt. Áriustól Dávid Ferenczig s innen kezdve napjainkig, mindig ez járt a veretlen utakon s mindig ez mutatta a jövő haladás irányát. Csalhatatlanságot soha nem tulajdonított magának; a lényeket a látszattól, a lelket a testtől mindig meg tudta különböztetni; helyet adott a jobb meggyőződésnek, az idő és a kor igaz s helyes kívánalmaitól soha sem zárkozott el. Ez lételének alapja s ez jövő diadalának biztos záloga. Ennél fogva nem tagadjuk s tagadni sem akarjuk, hogy — bár az unitarismus mint vallási elv a változatlanság jellegével bír — azok a hitcikkék, dogmai tételek, theologiai nézetek, a melyekben kifejezést nyert, a melyek úgy sem fejezik ki mindig a vallás lényegét s nem mindig csak azt mondják el, idők folytán változtak, javultak, tisztultak a szerint, a mint a folyton fejlődő lélek ezt kívánta. Mint az isteni kijelentés folytonos: úgy a vallási reformatio, ha nem is vet akkora hullámokat, mint a XVI-ik százévben, titkon, állandóan működik még ott is, a hol létjogosultságát a leghatározottabban tagadják.

Egy XVIII-ik százbeli jeles unitárius theologus vallási nézeteit kívánom bemutatni úgy, a mint azok „A keresztény hittudomány összege“¹ ez. műben ki vannak fejtve. Írója: *Szent-ábrahámi Mihály*, ki 1683-ban született s 1758-ban halt meg.² Utolsó 20 éve alatt unitárius püspök, megelőzőleg pedig kolozsvári pap és tanár volt, a mikor minden általa tanított tárgyból tankönyvet írt. Valószínűleg tanársága idejében írta „Systema universae theologiae christianae“ ez. művét, mely az akkori szerenesétlen körülmények miatt csak 1787-ben látott napvilágot „Summa universae theologiae christianae secundum unitarios“ ez. alatt.

Szentábrahámi élete és írói pályája tehát éppen az unitárius egyház leggyászosabb korszakára esik. Arra a korra, a melyben unitáriusnak kitünni nem lehetett s még annak lenni is bűn volt, a mikor a legkegyetlenebbül dühöngő katolikus reactio nem csak javainktól, de hitünkötől is teljesen meg akart fosztani, szóval arra

¹ „A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint. Latin nyelvből fordította: Derzsi Károly. Kolozsvár, 1899.

² Életraját és munkásságát I. Ker. Magvető I. köt. 157—185. II. Jakab Elektől.

a korra, a „melyet egyházunk történetében a legsúlyosabb üldözés és szenvedés, de egyszersmind a legfényesebb erények korszakának nevezhetünk.¹ Ez a kor teremtette Szentábrahámít is, kinek sok irányú, áldásos működésének jellemzésére egyh. történetíróink alig találnak méltó szavakat; de a kinek legfőbb érdeme mégis abban áll, hogy: „Dogmatikánkban és confessionkban egy a szabad vizsgálódásban nagyon is előhaladott felekezet hitének és meggyőződésének oly ráújítást alkotta meg, úgy formulázta azt a legválságosabb időben, hogy a lényegből formáért semmit fel nem áldozott s eképpen létezésünk örök alapját vetette meg“.²

Szentábrahámi művének egyik kiváló bece abban áll, hogy az a legelső, bölesészeti alapon készült s az egész theológiát magában foglaló rendszeres symbolikus könyvünk, a mely kiváló bölesességgel s nagy szerénységgel tárja elénk az unitáriusok XVIII-ik százbeli hitét s a melyet a kinyomatását megengedő kir. leirat más felekezetek ilyen irányú munkáinak mintául ajánlott. A ki tehát ezt a könyvet kezébe veszi, hogy gazdag tartalmából merítsen, annak egy pillanatig sem szabad felednie, hogy írója másfél száz évvel élt ezelőtt, a mikor az összes theológián a supranaturalismus uralkodott, a mikor bibliai kritikáról mint tudományról szó sem lehetett, a mikor a józan ész hirdette a maga jogait, de azokkal a dogmatismus roskadozó falait bántani nem merte.

Azonban távol legyen, hogy esupán történelmi értéket tulajdonítsunk e műnek. Gazdag forrás az, a melyből ma is bőven táplálkozhatik az unitárius szellem s a melynek egyes fejtegetéseiben a saját lelke kifejezéseit látja az unitár. ember. „Csak olvasni kell tudni e művet s csak el kell mélyedni annak fejtegetéseibe s lényegében ugyanazt az unitárius vallást találjuk meg benne, a melyet hiszünk és vallunk ma is.“³

Mindezek kétségtelenné teszik, hogy a Szentábrahámi theológiája méltó a tanulmányozásra. Méltó azért is, hogy a XVIII. százév nagy theologusának vallási nézetei mellé állítva a jelenkori vallási művekben kifejtett unitárius hiteszmecket, kitűnjék a mult és jelen közti kapcsolat és különbség, kitűnjék az a haladás, melyet az unitarismus másfél száz év alatt tett. Ha a lényegbeli ugyan-

¹ Ker. Magvető XIII. köt. 3. füz. 136. l. „P. Horváth Ferencz életrajza és alapítványa“ Benezédi Gergelytől.

² Jakab E. idézett műve, Ker. Magvető. I. köt. 157. l.

³ Ferencz József püspöknek a műhöz írt előszava. 5. l.

azonosság mellett az egyes mellékes kérlésekben kisebb-nagyobb eltéréseket látunk, ez csak azt fogja mutatni, hogy az unitarizmus nem menekül a dogmák sánczai mögé, hanem örömmel ragadja meg és értékesíti a világosságot, a mely akár a természetből, akár a lélek mélységeiből, akár a történelemből, akár a tudományból, akár a művészetből, akár a tapasztalásból sugárzik feléje.

Szentábrahámi könyvének rendszere, mely a latin kiadás előszava szerint „természetesnek, alkalmasnak és czélszerűnek látszott“, a következő: Az I. és II. részben elő van adva „az unitáriusok vallásának vagy tanítmányának magából a szentírásból merített szövege“; a III-ik részben „a kegyes és igaz keresztény élet szabályai a szent szertartásokkal együtt, vagyis a minden emberrel közös ker. erkölestan“; a IV-ik részben „a ker. egyház természete s az oda tartozó dolgok“. Mi is fejtegetéseinkben teljesen alkalmazkodunk e rendszerhez, melyet bevezetésül a kijelentésről és a bibliáról való nézetek előznek meg.

„A szent-írásról, mint a hittudomány zsinormétkéről“.

Ha a ker. theológiát egy szép dús lombozatú fához hasonlítjuk, akkor a biblia a fa életgyökerét képviseli, a melyen át legfőbb táplálékát veszi. Minthogy pedig az unitarizmus a kereszténység fájának a legtermészetesebb hajtása, önkény következik, hogy ez is magára az életgyökre kiváló súlyt fektetett és fektet. Azok a nagyszerű hitviták, melyek a XVI. százévben Erdélyben az Isten egysége és háromsága felett folytak¹ s a melyekben annyi diésőséget szerzett Dávid Ferencz magának és az általa alapított egyháznak, miad a szentírás alapján alapultak. Dávid Ferenczről emlékezetben maradt, hogy könyv nélkül tudta a bibliát, a mi nagy sikereinek egyik titka. Heltai Gáspár, Enyedi György, Csánádi Pál, Árkosi Benedek mind a szt. írás² igaz és helyes értelmét tekintették az unitarizmus szegletkövének. És ha a bibliáról való nézeteikben eltértek koruk felfogásától, ha józan eszüket nem tudták feláldozni a szt. írás tekintélyének, ha a betűimáddást mint istentelen dolgot megtagadták:

¹ L. pl. a Nagyváradí Disputatio“. Kijadják: Nagy Lajos és Simón Domokos. Kolozsvár, 1870.

² Árkosi B. véleménye ez: „Ha Athanasiusból kellene megbizonyítani a Háromságot, igen könnyen megbizonyíthatnák; de nem Athanasius írásából, kellene megpróbálni, hanem a szt. íráslól; nem az Athanasius Symbolumában kell azt keresni, hanem a sz. írásban és az Apostolokéban.“ „Az igaz vallásról.“ Közli: Kanyaró F. Ker. Magvető, XXXII. k. I. füz.

ime az utókor nekik ad igazat, a mely ha némi tekintetben az ő álláspontjukon még túl is haladt, de őket mint a hitszabadság bajnokait úgy tiszteli.

Ezek szerint a vallásos nézetek alakulására mindig kiváló mértékben befolyással van az, hogy minő szempontból nézzük a szentírást, hogy fogjuk föl íróit, keletkezését, egyes kifejezéseit. A Szentábrahámi theológiájába is addig helyesen be nem pillanthatunk, a míg meg nem ismerkedünk az ő nézeteivel a bibliáról, melyet a „hittudomány zsinormértékének“ nevez.

A kijelentés már előre feltételezi Isten lételet, a mit úgy a világ alkotmánya, ékessége és rendje, valamint a saját emberi létünk, öntudatunk, gyöngeségeink és kívánságaink olyan meggyőzően hirdetnek, hogy „esoda számba menne, ha az észszel bíró teremtmények között isten tagadó találtatnék“. (2. §.) Valóban úgy az ész által a természeti, mint a lelkiismeret által az erkölcsi világban, sok mindent megismerhetünk Istenről, az ő tulajdonságairól és akaratáról; de véges erőnkkel a végtelent utól nem érhetjük. Isten jósága azért gondoskodott a kijelentésről (revelatio), a mely, hogy az emberiség hitének szilárdítására örökre fennmaradjon, „könyvekbe foglaltatott s innen van a *szt iratok* vagy a *biblia* elnevezés“ (5. §.) Hogy az isteni kijelentés a hamisaktól megkülömböztethető legyen, Isten jósága arról is gondoskodott, hogy annak az emberek előtt nagy tekintélye legyen. Azonban mégis nagyon kell vigyáznunk nehogy könnyelmű emberi magyarázatok, a melyek úgy Isten méltóságával, mint az ember boldogságával ellenkeznek, istenieknek tekintessenek.

A szt. írás tekintélye annak *igazságán és isteniségén* alapszik. (7. §.) *Igaz* a szt.-írás, mert az írók a korokban körülöttük történt eseményeket írták le benne; mert semmiféle önérdek nem vezette: tehát „tudtak is, akartak is igazat írni“; mert zsidó és pogány írók is éppen úgy adnak elő némelyeket ez események közül, mint ők. Az írók is ugyanazok, a kiknek nevét viselik az egyes könyvek, mert más egykoru írók ezeket ugyanazon nevek alatt ismerték és idézték s nemzedékről nemzedékre így szállott reánk annyira, hogy a mint más régi iratok eredetiségében nem kételkedünk, úgy ezeket sem vonhatjuk kétségbe. *Isteni* eredetű a szent írás, mert a benne foglalt kijelentés olyanokat tartalmaz Istenről és kötelességeinkről, a melyek a belénk oltott *természetes* világosságot nem hogy elhomályosítanak, hanem még teljesebbé teszik; mert minden megvan

benne, a mi az istentisztelet „illő és helyes módjára tartozik“. (10. §.) E mellett, ha a másolók gondatlansága és tudatlansága miatt vannak is egymástól eltérő kifejezések, de a lényeges dolgokat illetőleg a görög, syr, arab, latin és más codexekben bámulatos összhang tapasztalható. A mi pedig különösen a ker. tan. *isteniségét* illeti, e mellett bizonyít a sok csodán, emberi és angyali erőt és bölcseséget fölülmuló dolgon kívül, magának a tannak az a varázssereje, a melynél fogva a tudományban járatlan és tekintély nélkül való apostolok által az üldözésnek és rossz akaratnak száz meg száz neme között olyan gyorsan elterjedett. Végül, ha még ezekhez hozzávesszük azt, hogy ez a tan a testtel és világgal ellenkezik, de a kegyesség ápolására s a lelkiismeret megnyugtatóására teljesen alkalmas: akkor valóban meggyőződhetünk arról, hogy ez Istentől eredett s nincsen vele egyenlő tekintélyű emberi mű. Ez *isteni kijelentés* megőrzése az egyház tiszte; a hívek részéről pedig hitet, tiszteletet, engedelmisséget s az egész életnek ahhoz való alkalmazását érdemli meg.

A kijelentés angyalok és emberek *szolgálat*a által *látásokban, álomban, képekben és ábrázolatokban*, Ádám, Kain, Ábrahám, Mózes, Áron és mások által *részenként* történt, míg végül a Krisztus által Isten a maga teljes akaratát kijelentette. A kijelentés leírása „a szent lélek vezetése mellett történt, mely az egyének különfélesége szerint azoknak nyelvét és kezeit igazgatta“ s ezért van az írásmód különbsége mellett a lényegbeli, teljes összhang. (20. §.)

A szt.-írás ó és új szövetségre oszlik. Mindkét szövetség könyvei autentikusok (hitelesek) és ezért canonicusok (szabályozók). Ezekon kívül vannak a Tóbiás, Judith, Baruch, Bölcsesség könyve, Esdras 3-ik és 4-ik könyve, Makkabeusok, Eszter, Dánielhez esatolt toldalék és Manasses imádsága, a melyek apocriphusoknak mondatnak, mert kétes hitelűek s ezért ezekkel bizonyítani nem kell.

A szentírás első tulajdonsága a *teljesség*, mely „a hitnek és erkölcsnek elégséges és tökéletes zsinormértékül szolgál“, a miből önkényt következik, hogy a mely dolgokat magában nem foglal, azokat állítani vagy cselekedni nem tartozunk, a mik pedig benne megvannak, azokat tagadni nem szabad (30. §.); következik, hogy egyetlen gyülekezetnek sincs joga, hogy „valamely dolgot az ülvösség szükségképpen eszközének nyilvánítson“ (31. §.); következik, hogy a hagyományokat a hit kiegészítéséül elfogadni tilos, mert Isten mindent kijelentett a mi szükséges volt (32. §.); ellenben a

gyülekezetekben a jó rend fentartása érdekében szokásba jött hagyományok fölött a ker. okosság szabadon határozhat. (34. §.).

A szentírás második tulajdonsága az *állátszóság* és *világosság*, a miért is a hitezikkelyek előadásában inkább „szentírásbeli, mint bölesészeti és emberek által gondolt kifejezésekkel kell élni“ (35. §.). Az üdvösségre nem lényeges dolgokban lehetnek különösen tudatlanok előtt homályos helyek. Az ilyenek ébreszsenek vizsgálódásra; mert a „vizsgálódás elhanyagolása“ az előre elfogadott vélekedés (elfogultság)“, valamely tan iránt az „előszeretet vagy gyűlölet“ teszi lehetetlenné a szentírás megértését. Ezért van annyiféle írásmagyarázat. A szentírást mindenkinék olvasni kell; mert a pusztá hallásból sok tévelygés származhatik. Minthogy pedig mindenki eredeti nyelvén nem olvashatja, szükségesek a fordítások; de ezeket kellő vizsgálattal kell olvasni s különösen egyes kifejezések nem véendőek betűszerinti értelemben, hanem vigyázni kell a helyes írásmagyarázat szabályaira. Különösen figyelembe veendő: az író czélja és érzülete, az alkalmoszerűség, az anyag minősége, az előzmények és következmények, a hasonló helyek egybevetése stb. „Az sem lenne helyes, ha valamely emberi hitvallásból vagy elfogadott hittani tételekből, vagy valamely felekezeti hitformából keresnők és magyaráznók a szentírás értelmét“ (44. §.).

„Az írást magyarázni az észnek mint bírónak joga és kötelessége“. (48. §.). Ez a jog azonban nem kölesönöz esalhatatlan tekintélyt az észnek, a mely által a mások lelkiismeretén uralkodhatnak; mert mindenki csak a saját lelkiismeretének tartozik engedelmeknek. Minthogy a kijelentésnek s az észnek is Isten a szerzője a kettő között teljes öszhang van.¹⁾ Az ész habár nem is kezdete és szabálya a hitnek, de a kijelentés tekintélye általa lesz ismeretessé.

A szakszerűen rendszerbe foglalt kijelentés: *theologia* s ha a Krisztusról is tanít, akkor keresztényinek mondatik. A ker. hittudomány nem pusztá szemlélődés, hanem végezőlja a *gyakorlati* élet. „Ezt a gyakorlati eselekvőleges életet nevezzük vallásnak (religio), a mely két részből áll u. m. az Isten *megismeréséből* és az iránta való *engedelmességből*“. (61. §.) A vallás természeti²⁾ és „kijelentett“.

¹ V. ö. Locke (1632—1703) angol bölesész ide vonatkozó névetével. Kovács Ödön: „Vallásbölesészet“ II. k. 145. l. „Az isteni kijelentés nem ellenkezhetik a józan értelemmel, a természet által gyujtott világossággal“.

² Nem a természeti állapotban élő népek vallása, nem is a XVIII. sz. beli angol és francia bölesészek (deisták) által kifejtett „észvallás“ vagy „theologia naturalis“ értendő, hanem az a vallásos érzelem, a mely mindenkivel születik s a melyet a saját tehetségeink fejtenek ki.

A ker. vallás pedig az a helyes út, a melyen a szent lélek segítségével Isten és Krisztus ismeretére és tiszteletére a legbiztosabban eljutunk. A természeti vallás a ker. embernek nem elégséges ugyan, de azért megvan az a haszna, hogy mindenkit vallása igazságainak komoly vizsgálatára indít, az igazságban megerősít, Istenről való elmélkedésre, az ő tiszteletére és engedelmességre kötelez. (63. §.)

Ezekben vannak röviden összefoglalva Szentábrahámának a kijelentésre, a szentírásra és a vallásra vonatkozó nézetei. Most lássuk meg az újabb unitárius theológiának vonatkozó gondolatait.

Channing szerint¹⁾ Isten azért közölte a kijelentést az emberekkel, hogy azokat általa fejlessze, tökéletesítse. Ezért a kijelentés a gondviselés munkája s az emberi haladás alapja. Isten minden emberi léleknek kijelenti magát; de mindenki nem alkalmas eunek a felfogására. Ezért vannak „nálunknál előrehaladottabb értelmes lények“ a közvetítésre. A kijelentés nem tudományos vagy művészi indokból közöltetett, hanem az „ember erkölcsi tehetségéhez van intézve“ s általános fogalmában ninesen semmi olyan, „a mi Istenről és a természetről való legjobb nézeteinkkel összeférhetetlen lenne.

A mi pedig különösen a ker. kijelentést s az ezen alapuló ker. vallás eredetét illeti: ismerjük a helyet, a hol keletkezett, a szerzőjét, terjesztőit, a kiknek tana a maga hiteles alakjában kezünk közt van az evangelisták és apostolok irataiban. Ezeknek gondos tanulmányozásából meggyőződhetünk, hogy a ker. vallás Istentől eredett, mert annak alapját sem a megelőző zsidó, sem a pogány világban és bölesészetben, sem pedig keletkezése korában fel nem találhatjuk. Keletkezésénél sem *politikai* haszon, sem *lelki* uralomvágy közre nem működött. Egyedüli célja a „lélek tökéletesítése“. De a ker. vallás isteni eredete mellett bizonyítanak a *csodák*, a melyek által annak prédikátorai isteni küldetésüket bebizonyították, magát a vallást pedig a természetesség határain fölül emelték. Isteni eredetére vall szerzőjének *jelleme*, melyen a kornak semmi nyoma sem látszik; nézeteinek nagyszerűsége és általános volta, melyek teljes ellentétben vannak kortársai gondolkozásával. Ezek s magában a vallásban található más számos erősségek kétségtelenné teszik előttünk igazságát és isteni származását.

¹ Channing E. Vilmos: Válogatott művei. IV. k. „A kijelentett vallás bizonyítékai“. Channing válogatott művei. II. köt. „A keresztény vallás észszerű vallás“

Nemcsak a kijelentés, hanem az *ész* is Isten adománya, sőt ez „nagyobb ajándék minden külső segélynél“. „A kijelentés csupán egy eszköz, a melynek az a rendeltetése, hogy a természettel, a gondviseléssel és az Istennek szellemével megegyezőleg előmozdítsa az ész tökéletesedését“. Ennél fogva ész és kijelentés között, tökéletes öszhangnak kell lenni, mert „Istennek meg kell egyeznie önmagával“. „Neki csak egy szózata van“. A kijelentés az észen alapszik s annak az ész lehet igazi bírója. Minket csak az ész helybenhagyó ítélete kötelez a kijelentés hívésére. „Minden könyvek között a szentírásnak van legtöbb szüksége az észre, annak helyes magyarázatát illetőleg“. Azonban nehogy az ész kevélységének bűnébe essünk s a magunk nézeteit esalhatatlannak tartva, másokra erőszakoljuk, úgy kell tekintenünk az észre, mint Istennek *általános* minden emberrel közös adományát, a mely folyton tökéletesedik, de legfelső fokot e földön el nem érheti.

Ferencz József hittani művei szerint a vallás alapja a vallásos érzelem; de ez csak a kijelentés segítségével találhatja meg Istent. Ennélfogva a kijelentés a vallás forrása, a mely Istentől ered s becsesebb minden emberi műnél. Kijelenti Isten magát és akaratját 1. A természetben, 2. Az emberben és ennek lelkiismeretében, 3. Egyes emberek és népek történetében, 4. Egyes kiváló egyének tanáiban¹⁾ Szoros értelemben ez utóbbi nevezetik isteni kijelentésnek s az ezen alapuló vallás kijelentett vallásnak²⁾ Azonban a természeti vallás soha sem ellenkezhetik a kijelentett vallással, sőt abból indul ki ez. Csak az a kijelentés lehet igaz, a melyet a természeti vallás is igaznak ismer el³⁾ Azon férfiak között, a kiket Isten idők folytán az emberiség vallásos vezetésére küldött, a legelső helyen áll s a legnagyobb a Jézus Krisztus, a kiből a kijelentés minden tekintetben tetőpontját érte el⁴⁾ s bár általa Isten teljesen és tökéletesen kijelentette magát és akaratát, azért a kijelentés az emberi természet szükségleteihez képest mégis „folytonos“, mert az általa hirdetett igazságok teljes birtokába csak fokozatosan juthat el az emberiség.⁵⁾

A szentírás magában foglalja a teljes történelmi kijelentést;

¹ Ferencz József Ker. vallástudomány 7—8. §.

² Ferencz József „Unitár. Káté“ 6-ik kiadás 6—7 l.

³ Ker. Vallástudomány 8. §. 4 pont.

⁴ U. o. 9. §.

⁵ U. o. 10. §.

de e mellett, sok olyan van benne, a mi Isten igéjével ellenkezik¹⁾ A biblia egyes könyveinek eredete sem mindig bizonyos, sőt akárhányon a későbbi átdolgozás nyomai láthatók²⁾ Az *ihletés* csak a szent könyv erkölcsi irányára vonatkozik s még itt sem kell a betűhöz ragaszkodni, mert „lélek az, a mi megelevenít“.³⁾ A szent irás olvasásánál a józan értelem⁴⁾ és a lelkiismeret az irányadó; mert ezek segítségével ismerhetjük meg a kijelentés igazságát; míg ezek nélkül számos tévedésnek lennénk kitéve.⁵⁾ Az ó szövetség az újnak sok tekintetben világosítására szolgál, de minket inkább az új szövetség s különösen a Jézus tanításai köteleznek. A mi ellenkezik a Jézus szellemével, az nem tartozik a ker. valláshoz.

Összehasonlítva Szentábrahámi nézeteit a későbbi és jelenkori nézetekkel, az újabb unitárizmus haladást mutat, mit a theologiai tudományoknak a XIX. százévben történt nagymérvű előhaladásából lehet kimagyarázni, a mely minden vallásfelekezet dogmatikáján kisebb-nagyob mértékben észrevehető. Ez a haladás a bibliai ihletés régi tanának, a szent iratok eredetiségéről való nézetnek, a csodákban való hitnek kiküszöbölésében áll. De megtaláljuk a Szentábrahámi nézetei és a mai nézetek közt azt a lényegbeli öszhangot, a mely mindenik felfogásnak iránya és szabályozója: hogy a kijelentés egy dicső isteni mű, a melyet a szent irás teljesen magában foglal, a melyet mindenkinek józan értelme szerint magyarázni joga van, de lelkiismeretével ellenkező magyarázatot elfogadni nem köteles; hogy a szentirás s különösen a Jézus tanítása magában foglal mindent, a mit hitünkre és eszelekedetünkre nézvé tudnunk kell.

Ilyen előzmények után rátérhetünk a hittudomány tulajdonképpeni tárgyaira.

¹ Ker. vallástudomány. 11. §.

² Unitárius káté 11. l.

³ Unitárius káté 12—13 l. és Ker. Vallást. III. f. 11. §.

⁴ Unitárius Kis Tükör 112. l.

⁵ V. ö. Armstrong A. Richárd: „Isten és lélek“ ez. művének „Hát biblia?“ fejezetével. Ford.: Péterfi Dénes.

Nietzsche Frigyes.

IV.

Előbbi cikkeinkben ismertettük a Nietzsche-irodalomnak egy pár termékét az utolsó évekből s ezek nyomán utaltunk arra a hatásra is, a melyet Nietzsche eszméi a társadalom minden rétegében gyakorolnak. Minő álláspontot kell már elfoglalnunk folyóiratunk irányának megfelelően ezzel a sajtóságos gondolkodóval szemben?

„Eine Person widerlegt man nicht, man sucht sie zu verstehen“, mondja *Riehl* „Friedrich Nietzsche. Der Künstler und der Denker“ ez. művében. S valóban, ha valakinél lehet ez elvet alkalmazni, nála lehet; sőt ennél a „bolygófényszerű“ gondolkodónál más eljárást egyáltalában lehetetlennek tartunk. „Egy egyént nem ezáfolunk, hanem igyekszünk megérteni“; ez az elv Nietzschénél nem csak azt jelenti, hogy „mindent megérteni annyi, mint mindent megboesátani“, hanem azt is, hogy mindent megértvén, gondolat-sorait eredő forrásaiig visszakisérvén s születése és fejlődése körülményein levezetvén, tisztán áll előttünk a maga milieuje által feltételezetten az ember és gondolkodó s ekkor azután egészen egyéni érzelmek és hajlandóságok dolga, világnézete mellett megmaradni, vagy azon felülemelkedni és legyőzni. Aztán Nietzschével polemiába boesátkozni, őt ezáfolni, nem is olyan könnyű dolog. Többször utaltunk arra a szoros kapcsolatra, a mely az ő tanai és egyénisége között van. Ha valahol, nála igazán áll az, hogy ő műveiben egyéniségét adja. Művei semmi egyebek, mint az ő erkölcsi és értelmi, sőt részben physikai fejlődésének hű kifejezői. S ha e tényt szem elől tévesztve, nézeteit önmagukban, egyéniségétől izolálva vizsgáljuk és értékeljük, bizonyára félreértjük azokat. Hiába keresünk nála tudományos kutatásokra, lelkiismeretes gondossággal összegyűjtött adatokból vont következtetéseken alapuló eredménye-